

26. Радюк Село бажає нових пісень / Радюк // Червоний кордон. — 1924. — 21 грудня. — Ч. 67. — С. 2.
27. Канторов. Про Різдво Христове / Канторов // Червоний кордон. — 1924. — 28 грудня. — Ч. 69. — С. 2.
28. Християнські пости // Червоний кордон. — 1928. — 7 січня. — Ч. 4. — С. 6.
29. Політосвітні організації під час проти пасхальної кампанії // Червоний кордон. — 1928. — 10 квітня. — Ч. 43. — С. 6.

This article explores the forms, methods and consequences of atheistic education of youth on the tail of the Bolshevik power in the 1920 s. It is known that through out the period of the Soviet anti-religious powers truggle was an important element of the official humanitarian policy. Such a focus on the atheistic propaganda caused quite objective factors, the main of which is the predominance of the peasant population overall other sectors of society, especially strong religious ones, making the difficulties in formation of the Bolshevik-Communist ideology. Since the anti-religious education was an important factor in the process of building of the man's new type, it was given one of the main places in the ideological propaganda. At the beginning of the establishment of Soviet power, the Bolsheviks did not practice an open violent ways of dealing with religion, and, as the only weapon they used was a word.

Key words: theism, education, the Bolsheviks, communism, propaganda, religion, church, religion.

Отримано: 12.03.2015 р.

УДК 94:314.1(=411.16)(477.81)

Р. Ю. Михальчук

Рівненський державний гуманітарний університет

ТРУДОВА ЕКСПЛУАТАЦІЯ ЖЕРТВ ГОЛОКОСТУ (на прикладі Рівненщини)

В статті досліджується трудова експлуатація євреїв в контексті Голокосту на Рівненщині. Дається аналіз форм і методів експлуатації єврейського населення на примусових роботах, висвітлюється незахищеність, відсутність прав та важкі умови праці жертв Голокосту.

Ключові слова: Голокост, єврейські робітники, експлуатація, трудова повинність, дискримінація.

Історія україно-єврейських взаємин нараховує щонайменше десять століть. О. Субтельний писав, що долі євреїв та українців певною мірою були подібні: обидва народи довгий час були недержавними, позбавленими можливості творити власну державу, піддавалися насильницькій асиміляції, зазнали страшних жертв у ХХ ст. Драматизм історичного буття української нації, за словами І. Огієнка, в цьому контексті співзвучний з долею євреїв. Науковець зазначав, що, йдучи тернистим шляхом своєї історичної долі, наш народ не відзначався національним егоїзмом та замкнутістю, навпаки, – виробив у собі незвичайну терпимість у стабільному прагненні до свободи духу, збереження свого психологічного «я», до саморозвитку [37].

Українці та євреї пережили наймасштабніші злочини проти людства у ХХ ст. (Голодомор та Голокост). У контексті дослідження Катастрофи євреїв важливим є питання опрацювання регіональної специфіки явища. Аналіз

локальних виявів політики нацистів щодо євреїв уможливило об'єктивне вивчення Голокосту в усій його діалектиці й складності, а саме – відтворення місцевих складових у загальній картині здійсненого геноциду.

Актуальність дослідження Голокосту на Рівненщині зумовлена статутом м. Рівне як столиці рейсскомісаріату «Україна», де було зосереджено її інституції, а також тим, що євреї складали 60-80% жителів міст Рівненщини, а їхні втрати серед цивільного населення були найбільшими.

У контексті вивчення Голокосту на Рівненщині питання трудової експлуатації євреїв не було предметом спеціального дослідження. Однак дану проблематику висвітлено на прикладі м. Рівне [31], а також існують праці, в яких розглянуто факти трудової експлуатації жертв нацистів, зокрема євреїв [27; 30; 36; 41; 48].

Дослідження здійснено на основі джерельної бази Держархіву Рівненської області [7-22], ЦДАВОУ [42], ЦДАГОУ [43-45] та архіву Яд Вашем (м. Єрусалим, Ізраїль) [49]. Вагомими стали спогади євреїв Н. Анапольського [1], В. Барац [2], В. Новинського [35], О. Левіна [47].

Наукове завдання розвідки полягає в тому, щоб на основі комплексу джерел та історіографічних напрацювань дослідити висвітлення трудової експлуатації євреїв Рівненщині під час Голокосту.

Економічна експансія Рейху та експлуатація окупованих територій були одними з визначальних рис окупації. Відповідні плани розроблені до нападу на СРСР і викладені в «Директиві про керівництво економікою» в червні 1941 р. У ній призначення окупованих територій полягало у забезпеченні Райху продовольством та сировинними ресурсами для стрімкого і ефективного ведення війни [30, с.64]. Документ передбачав використання благ шляхом конфіскацій та реквізицій [34, с.XV].

Окуповане населення зобов'язано працювати на користь Рейху. У випадку з євреями, економічні інтереси були пов'язані з ідеологічним фактором. Відповідно до декрету фюрера про управління окупованими східними територіями рейхсміністр Розенберг (від 5 серпня 1941 р.) зобов'язав до праці місцеве населення від 18 до 45 років [42, арк.40зв.]. Водночас для євреїв за окремою постановою (від 16 серпня 1941 р.) такий вік становив від 14 до 60 років [28, с.592]. Слід зазначити, що на практиці і такі дискримінаційні норми нехтувалися: за потреби нижня межа опускалася, а верхня піднімалася. На Рівненщині О. Левін з Рокитного працював на скляному заводі в 9 років [47, s.17]. 10-річні євреї носили цеглу при побудові депо в Сарнах [45, арк.133], а в Корці їх труд застосовували при ритті траншей [1, с. 32]. З іншого боку, в Корецькому цукровому заводі римар Б. Хаскель працював в 63 роки, а лійники Г. Йосиф та І. Аврум мали 67 та 66 років відповідно [14, арк.33].

За ухилення від праці чекало жорстке покарання. В одних випадках у документах воно зазначалося «самими суворими мірками» [15, арк.9], в інших – ув'язненням та штрафом [43, арк.1]. В «особливо важких випадках» на винуватців чекала смертна кара [26, с.546].

Характер примусових робіт визначався реаліями окупації краю, коли багато установ слід було відновлювати після знищення та руйнування. В досліджуваному регіоні це доцільно проілюструвати наказом гебітскомісара Костопільської округи Ленерта від 25 липня 1941 р. В розпорядженні визначено такі види робіт: а) для будівлі доріг в районах та громадах; б) для знесення розбитих і зруйнованих під час війни будинків, хлівів і парканів; в) для встановлення порядку і чистоти в громадах, містах, а також для збирання залишеного після війни військово-

вого майна, так, щоб воно було здатне до транспорту; г) для поліпшення загального вигляду міст і сіл». В розпорядженні зазначалося, що роботи є в такій кількості, що «ні один з мешканців не може сидіти, склавши руки». Виконання згаданих робіт було обов'язковим для кожного громадянина і за неї не належало ніякої плати [33]. Такі розпорядження дублювалися з інших указів. Наприклад, подібним є указ генерал-комісара Волинь-Поділля [15, арк.9; 40, с.19].

Соціально-правове становище євреїв сприяло залученню цієї групи населення поряд з військовополоненими для примусових робіт найпершими. За спогадами рівненської єврейки В. Барац, вже за кілька днів після окупації Рівного євреїв міста змушували працювати на найважчих роботах [2, с.10].

Про попит на євреїв, як на безкоштовну (та безправну) робочу силу, свідчать дані про єврейських робітників, які були фіксовані «окремим списком» поряд з іншими національностями. Керівники держаних підприємств і відомств часто вимагали саме «жидівської» робочої сили. В серпні 1941 р. «визначити жидів до роботи» вимагала Рівненська контора заготівлі сіна, серед яких повинні були бути 2 чоловіки (плотники) з пилюкою і сокирою, один столяр з інструментами та шкляр [20, арк.8], на наступних два дні – 4 жінки і 5 чоловіків «жидів» [20, арк.9], у вересні 1941 р. – 4 єврея з пилюками і сокирами [20, арк.10]. Причому організація використовувала євреїв в інших установах (Рівненський Центрсоюз) для перевезення вантажу контори. Для цього власними підводами двічі завантажували/вивантажували вантаж Гуня Давид та Мінко Бенямін [20, арк.7].

Часто в проханнях керівників держаних установ вимагалось робітників негайно, тому у відписах зустрічаються зауваження надсилати заявки хоча б за день до виконання робіт. У Костополі в липні 1941 р. голова управи відписував, що в іншому випадку питання «налагоджено позитивно не будуть» [11, арк.1а].

Застосування єврейської робочої сили відбувалося на найважчих роботах. Такі факти фіксуються практично у всіх управах Рівненщини. Корецька районна управа в липні 1941 р. використовувала євреїв для ремонту доріг та ушкоджених під час війни будинків [13, арк.6]. Розпорядження німецького бургомістра м. Рівне в квітні 1942 р. визначало 300 «жидівських» робітників (200 чоловіків та 100 жінок) для очистки міста кожної суботи, неділі та понеділка, а в травні 1942 р. в наказі бургомістра зазначалося: «кожну неділю повинні бути біля 1000 євреїв у нашому розпорядженні» [7, арк.13].

Одними з основних робіт для євреїв було будівництво доріг, на якість яких постійно нарікало нацистське керівництво. У серпні 1941 р. на шосе Рівне-Острог щоденно працювали 10 євреїв з Млинова [17, арк.11] та 5 з Муровиці [17, арк.12].

Однак, найбільш актуальним для місцевої адміністрації стало впорядкування центру Рейхскомісаріату – м. Рівне. 22 і 25 червня місто бомбила німецька авіація [25, с.88]. Центральна частина перетворилася в руїну: «зруйновані дощенту та частково будівлі, пожарища на місці людських осель, вирви від бомб...» [32, с.250]. В інтерв'ю газеті «Волинь» бургомістр П. Бульба повідомляв, що площа знищених будинків становила 8-10%. На очищенні міста працювало 300-700 полонених і 50 чол. за порукою міського управління [38, с.81].

Радянські дані вказували в області на «одні пожарища замість сіл» [41, с.436]. В перші дні окупації в Рівному «палали цілі квартали міста» [3, с.11], під час бомбардувань повністю знищені вул. Варгова, Шолом Алейхема, Леніна і Понятовського, де загинуло 4000 жителів. Місто, що мало 5000 будинків, за час окупації втратило 845 будинків і будівель, і ще більше 3000 тисяч будинків потребували ремонту [34, с.293]. В області всього знищено 25838 житлових будинків і 41459 надвірних будівель. Зруйновано 198 шкіл повністю і 187 частково [39], спалено 29 населених пунктів [44, арк.1].

В таких умовах постала нагальна потреба в робітниках, центральну нішу яких зайняли євреї. Тому майже щодня міська управа Рівного, особливо в перші місяці окупації, користувалася їхньою працею. Наприклад, серед 9 робітників, що були направлені на впорядкування міста 17 вересня 1941 р. – всі були євреями [10, арк.84]. Потребу відновлюваних робіт у місті заповнювали також робітниками з сусідніх сіл – у лютому 1942 р. працювали 9 євреїв від 16 до 36 років з с. Мочулки Клеванського р-ну [8, арк.53].

Першорядність будівельних робіт визначалася наказами місцевих посадовців. У вересні 1941 р. окружний комісар Клевая зазначав коменданту української міліції використовувати євреїв лише для будівельних робіт. На інших роботах – лише у край важливих випадках [12, арк.1].

Особливо експлуатувалося єврейське населення після сегрегації його в гетто. Станом на 10 травня 1942 р. в Рівненському гетто нараховувалося 5200 жителів, серед них – 3747 працюючих чоловіків та жінок [7, арк.14]. За підрахунками бургомістра, 1000 єврейських робітників – це 20000 робочих днів на місяць і 4000 робочих днів примусових робіт на місяць. У розпорядженні до юденрату він зазначав, що кожному неділю повинно бути біля 1000 євреїв і його розпорядженні [7, арк.13]. Зазначалося, що понад 2000 євреїв працювали у військових відомствах, на залізниці, організації Тодт. Крім того, на різні щоденні роботи юденрат повинен був відсилати по 100-150 робітників [31, с.59].

Слід звернути увагу на дискримінацію, яку зазнавало єврейське населення в порівнянні з іншими групами. Наприклад, у квітні 1942 р. жителя Рівного на безкоштовних роботах в місті були задіяні 2 дні на тиждень (середа, субота), а євреї – у суботу, неділю та понеділок. У Сарнах євреї працювали 2 дні на тиждень, а місцеве населення – 1 день [45, арк.133]. Г. Фіалкова зазначала, що у Висоцьку на громадських роботах одна людина з сім'ї повинна була відпрацювати повністю, а інша мала можливість заробляти на сім'ю [4, с.81].

Крім загальних робіт, 700 євреїв працювали в окремому трудовому таборі в Костополі (лісопильна промисловість) [48, s.124-125]. Ще один примусовий табір праці для євреїв відомий у с. Сморда Рівненського р-ну (вересень 1942 р. – вересень 1943 р.) [23, с.138]. Застосовувалася єврейська праця і в «організації Тодт». Згідно директиви рейхсміністра від 9 листопада 1941 р. в підрозділи організації примусово включали населення окупованої України та військовополонені [24, с.250]. У травні 1942 р. в Рівному зафіксовано 32 працівники-євреї [19, арк.10], у червні – 18 [19, арк.13].

Згодом додалася й сезонна робота – ремонт шкільних закладів. У наказах відомств школи повинні були відремонтовані до середини серпня 1941 р., зокрема, в с. Оженин Острозького р-ну – до 15 серпня 1941 р. [9, арк.1]. Для ремонту Ужинецької школи з 5 по 15 серпня 1941 р. для цього було звільнено від інших робіт євреїв Млинова [17, арк.5]. Звільнення застосовувалися й у тих випадках, де була потреба спеціальних умінь. У Дубровиці вирішено «не уживати до інших примусових робіт» родину Воловельських, що відповідала за роботу друкарні (друкар Мордух, укладач Лейзер, друкарський майстер Шміль, політурня Геня) [21, арк.4].

Всі «потрібні євреї» – спеціалісти обліковувалися за спеціальними списками. Збереглися написані в травні 1942 р. списки римарів, мотузників і кошмарів у м. Корці [14, арк.14].

До певного часу працю євреїв могли використовувати в особистих цілях представники окупаційних органів. У Дубні в серпні 1941 р. працівник міліції В. Левкович дав єврею замовлення на перстень тризубом зі срібної монети і задував, що «жид досить добре робив такі перстні за невелику плату» [29, с.100].

Загалом застосування євреїв на роботах мало на меті отримати якнайбільший прибуток. Тому, перебуваючи в гетто, практично всі дорослі євреї були задіяні до роботи і працювали до самої ліквідації. У Мізочі цукровий завод, на якому працювали євреї, за день до акції давав цукор, тому євреї не думали, що їх будуть знищувати [49, арк.5].

Поряд з офіційними постановами влади мало місце нелегальне використання євреїв у робочих цілях. В. Барац згадувала, що після окупації Рівного окупанти ловили людей на вулиці та відправляли на найважчі роботи [2, с.10].

Тривалість робіт для євреїв та військовополонених була практично завжди більшою, ніж для інших. У січні 1942 р. працівники будівельного відділу починали роботу о 8.00 год., а єврейські працівники – о 7 год. [18, арк.2]. В Острозі вони тривали від 6 до 18 годин [6, с.7]. У якості заробітку отримували лише їжу. В Олександрії, Дубровиці, Рокитному видавали пів кг хліба на день, у Людвиполі – тарілку водянистого супу [48, s.103]. Примусові роботи в Рівненському гетто в травні 1942 р. були поденними та тривали 8-12 год. на добу [7, арк.14-14зв.; 31, с.60]. У Дубровицькому гетто працівників забирали з 9 год. ранку і приводили в 17 год. вечора [5, с.88].

Часто важкі роботи поєднувалися з моральним приниженням та фізичними насиллям, що нерідко ставало причиною каліцтва та смерті. За спогадами В. Барац, при виході євреїв на роботу в Рівному «одного арештували, другого побили, а третій взагалі не вернувся живим» [2, с.53]. У Межирічах євреїв-робітників без належних причин скидали в річку [36, с.159]. У Корці – примушували збирати руками сміття, били скло, не даючи віників та лопат [1, с.31]. У Здолбунові на фірмі «Юнг» били робітників-євреїв «усім, що було під рукою – цеглою, гумою». Після таких побоїв були відомі випадки смерті [49, арк.6].

Інкони після виконання робіт працівників позбувалися. Так, протягом 2 місяців групами по 20-30 чол. було розстріляно 350 корецьких євреїв, які ремонтували дороги та рили траншеї [1, с.35]. Також нібито для робіт корецьких євреїв вивозили в напрямку Новоград-Волинського, а там, у лісі, розстрілювали [27, с.79].

Бувало, що євреї ставали заручниками розпоряджень різних чинів та владних відомств, що їм коштувало життя. Наприклад, у Здолбунові повісили єврея – столяра Динера за те, що одночасно фізично не встиг виконати розпорядження коменданта Зейлера та гебітскомісара Маршала [22, арк.222].

Єврейські робітники не мали можливості захистити свої права. Вони, як і військовополонені, не мали трудових книжок, у них відібрано право на відпустку, соціальне страхування, премії. Поряд з циганами, військовополоненими та закордонними робітниками вони не мали права на медичне обслуговування – «охорону хворих» [42, арк.115зв.].

В особливий об'єкт принижень перетворилися єврейські жінки. У Корці вони працювали при ритті траншей разом з євреями-чоловіками [1, с.32], у Корині рили окопи та прали одягу німцям [35, с.403], ставали об'єктами сексуальних принижень. У Сарнах їх примусили чистити туалети голими руками [46, s.1464].

У документах управ зустрічаються факти залучення єврейських робітниць лише на «чорнових» роботах. У Костополі вони висаджували дерева [11, арк.72]. У Млинівській районній управі – працювали прибиральницями після урядових годин [16, арк.2].

Становище євреїв було гіршим, ніж остарбайтерів, які потрібні були живими режиму для обслуговування «арійців». А кінцева мета «єврейського питання» полягала в планомірному винищенні усіх євреїв, для чого застосовувалися різні методи. Побоями та голодом домагалися скорочення кількості межиріцьких єврейських робітників в Києві. Їх били по головах, коли вантажили 30-40 метрові коло-

ди. Хліб, що кидали перехожі, вони боялися підібрати під загрозою розстрілу [36, с.159]. Згодом в їжу давали вбитих собак та мертвих коней [36, с.160].

Отже, ідеологічні аспекти «єврейського питання» були тісно пов'язані з матеріальними інтересами нацистів. Максимально застосовуючи трудову експлуатацію, влада намагалася отримати найбільший прибуток від праці євреїв. Єврейські робітники були незахищені в правовому полі. Вони не мали трудових книжок, права на відпустку, соціальне страхування, премії, медичне обслуговування.

Поряд з іншими групами євреїв зазнавали найбільшої дискримінації в правовому полі, указах місцевих керівників тощо. Важкі умови праці поєднувалися з психологічним, моральним приниження та фізичними насиллями, нерідко ставали причиною каліцтва та смерті, що сприяло швидшому досягненню основної мети нацистів – вирішення «єврейського питання».

Список використаних джерел:

1. Анапольский Н. «Благодаря добрым людям – украинцам, полякам – мы пережили смерть...» / Н. Анапольский // Живыми остались только мы: свидетельства и документы / ред.-сост., авт. предисл. и коммент. Б. Забарко. – К. : Задруга, 2000. – С. 30-45.
2. Барац В. Бегство от судьбы. Воспоминание о геноциде евреев на Украине во время Второй мировой войны / В. Барац. – М. : Арт-Бизнес-Центр, 1993. – 148 с.
3. Бегма В. Шляхи нескорених / В. Бегма, Л. Кизя ; літ. запис П. Автомонова. – К. : Вид. політ. літ. України, 1977. – 477 с.
4. Висоцьк: із глибини віків до сьогодення / упоряд. та ред. Г. Яцута, Н. Рожко, А. Розанович. – 2-ге вид., переробл. – Рівне : Волинські обереги, 2009. – 232 с.
5. Капась І. Гетто у Дубровиці за матеріалами архівно-кримінальної справи Хаїма Сигала / І. Капась // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – К. : ФООП «Іваненко С.В.», 2012. – №1(11). – С. 78-103.
6. Глушман І. Так не хотілося помирати / І. Глушман // Замкова гора. – 2011. – 30 лип. – №30. – С. 7.
7. Держархів Рівненської обл., ф.Р-22, оп.1, спр.19, 29 арк.
8. Там само, ф.Р-26, оп.1, спр.2, 106 арк.
9. Там само, ф.Р-27, оп.1, спр.6, 84 арк.
10. Там само, ф.Р-33, оп.1, спр.64, 170 арк.
11. Там само, ф.Р-35, оп.1, спр.3, 118 арк.
12. Там само, ф.Р-47, оп.1, спр.1, 1 арк.
13. Там само, ф.Р-48, оп.1, спр.1, 95 арк.
14. Там само, спр.6, 37 арк.
15. Там само, спр.9, 131 арк.
16. Там само, ф.Р-62, оп.1, спр.4, 3 арк.
17. Там само, спр.5, 70 арк.
18. Там само, ф.Р-68, оп.1, спр.8, 7 арк.
19. Там само, спр.16, 26 арк.
20. Там само, ф.Р-76, оп.1, спр.2, 58 арк.
21. Там само, ф.Р-293, оп.2, спр.1, 288 арк.
22. Там само, ф.Р-534, оп.1, спр.4, арк. 222.
23. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / упоряд. М.Г. Дубик. – К., 2000. – 304 с.
24. Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / кер. кол. упоряд. В.М. Немятий. – К. : Політвидав України, 1986. – 264 с.
25. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т.: Ровенська область / гол. редкол.: П.Т. Тронько (голова), І.І. Компанієць (заст. голови), А.Д. Скаба (заст. голови)

- [та ін.]; редкол. тому: А.В. Мяловицький (голова), С.В. Колтунюк (заст. голови) [та ін.]. – К., 1973. – 654 с.
26. Історія України: джерельний літопис / упоряд.: В. Червінський, М. Обушний, Т. Горбань, В. Кругляков [та ін.]; ред.: В. Червінський, М. Обушний. – К.: ДП «Дирекція ФВД», 2008. – 800 с.
  27. Кіндрат К. Трагедія і біль корецьких євреїв / К. Кіндрат // Корцю 850 років: наук. зб. : [матеріали та тези наук.-краєзн. конф.]. – Рівне; Корець: Волинські береги, 2000. – С. 79-81.
  28. Косик В. Україна під час Другої світової війни, 1938-1945 / В. Косик; пер. з франц. Р. Осадчука. – К.; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1992. – 729 с.
  29. Літопис УПА. Т. 4. Спогади вояків УПА та збройного підпілля Львівщини і Любачівщини / ред.: П. Потічний, В. В'ятрович. – Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2003. – 448 с. (Серія «Літопис УПА» – Бібліотека. Т. 4).
  30. Лобода М. Політика і практика працевикористання в окупованій Україні (1941-1944) / М. Лобода // Укр. іст. журн. – 2010. – №3(492). – С. 64-77.
  31. Михальчук Р. Євреї м. Рівного на примусових роботах під час нацистської окупації в роки Другої світової війни / Р. Михальчук // Дні науки історичного ф-ту : [матеріали VI Міжнар. наук. конф. молодих учених] : у 8 ч. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; редкол.: В. Колесник (голова), С. Комаренко (заст. голови), І. Семеніст (відпов. секретар) [та ін.]. – К., 2013. – Вип. VI. – Ч. 2. – С. 59-60.
  32. Мухаровська А. Людські втрати м. Рівного у Великій вітчизняній війні / А. Мухаровська // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наук. записки Рівнен. держ. гуманіст. ун-ту. – Рівне: РДГУ, 2011. – Вип. 22. – С. 249-252.
  33. Намозов О. Спочатку була триумфальна арка... [Електронний ресурс] // Вісті Костопільщини. – 2011. – Режим доступу: http://www.kostopilpost.com/old/index.php?option=com_content&task=view&id=176&Itemid=35.
  34. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: зб. док. і матер. / упоряд.: І.Л. Бутич (кер.), А.А. Батюк, П.М. Костриба [та ін.]. – К.: Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1963. – 488 с.
  35. Новинский В. «Немцы устроили охоту на евреев...» / В. Новинский // Жизнь и смерть в эпоху Холокоста: свидетельства и документы / ред.-сост. Б. Забарко. – К.: Дух і літера, 2007. – Кн. 2. – С. 400-404.
  36. Обарчук А. Межиріч Корецький: нариси історії волинського містечка / А. Обарчук. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 328 с.
  37. Памірська Л. Культурно-освітні передумови вивчення іноземних мов представниками національних меншин на Волині (20-ті роки XX століття) [Електронний ресурс] // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. – Камянець-Подільський, 2008. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-10498.html>.
  38. Пащук І. Рівне, 1283-2003: історико-краєзнавча хроніка / І. Пащук. – Рівне: Овід, 2006. – 179 с.
  39. Рівненщина в полум'ї війни: до 70-ї річниці від початку Великої Вітчизняної війни [Електронний ресурс] // Рівненська держ. обласна б-ка. – 2011. – Режим доступу: <http://libr.rv.ua/ua/virt/63>.
  40. Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, 1941-1945: документи і матеріали / редкол.: О.Г. Мартинова (голова) [та ін.]; упоряд.: Т.М. Павлова, Г.М. Сербіна, Н.Г. Скворцова [та ін.]. – Львів: Каменяр, 1989. – 223 с.
  41. Слободинський Д. Рятуння євреїв Волині українцями в роки Другої світової війни / Д. Слободинський // Воєнна історія України: Волинь та Полісся: зб. наук. пр. : [матеріали Всеукр. наук. військ.-істор. конф.]. – К.: Нац. військ.-істор. музей. – 2013. – С. 435-437.
  42. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф.2077, оп.1, спр.13, 153 арк.

43. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп.70, спр.8, 6 арк.
44. Там само, оп.80, спр.103, 2 арк.
45. Там само, ф.166, оп.3, спр.242, 455 арк.
46. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933-1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe / vol. ed. Martin Dean. – Washington : Indiana University Press, 2012. – Vol. 2. – 1962 p.
47. Levin A. Under the Yellow & Red Stars / A. Levin. – Toronto, 2009. – 175 p.
48. Spector S. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941-1944 / S. Spector. – Jerusalem, 1990. – 383 p.
49. The Yad Vashem archiv (Israel, Jerusalem). 0.3 Testimonies Department of the Yad Vashem Archives. 2233. Testimony of Jona Oliker, born in Mizoch, Poland, 1914, regarding his experiences in the Mizoch Ghetto, wanderings and with the partisans in Hyrby. Zanotowala Dr. A. Raba. Tel-Awiv, 08.03.1961, 22 p.

The article examines labor exploitation in the context of Jewish Holocaust in Rivne region. The analysis of the forms and methods of operation of the Jewish population forced labor and highlighted the vulnerability, lack of rights and difficult working conditions Holocaust.

Key words: Holocaust, Jewish workers, maintenance, labor service discrimination.

Отримано: 12.02.2015 р.

УДК 001(477)(092)+94(09):378.4(477.43)«1918/1919»

С. І. Оліпер

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ІВАН ОГІЄНКО І ЛЕОН БЯЛКОВСЬКИЙ (епізоди співпраці обох учених)

Розглядаються етапи життя та наукової діяльності представника польської меншини Правобережної України кінця XIX – початку XX ст., науковця-україніста Л.Б. Бялковського на тлі творчої співпраці його з професором І.І. Огієнком у Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1920). Аналізується науковий доробок Л. Бялковського з середньовічної історії Поділля, до створення якого своїм сприянням долучився І. Огієнко.

Ключові слова: Леон Бялковський, Іван Огієнко, університет, кафедра політознавства, бібліотечна комісія, архівна комісія, співпраця, твори.

Постановка проблеми. У лютому 2015 р. виповнилося 130 років від дня народження уродженця Східного Поділля, відомого польського історика-україніста, мідієвіста, поділієзнавця, археографа, архівіста, педагога, члена-кореспондента Польської Академії наук (з 1949 р.) Леона-Ігнаці Болеславовича Бялковського (Białkowski) (1885-1952). У пропонованій статті ставимо за мету розглянути пересічення долі Леоном Бялковського з ще більш знаним українським ученим, державним, освітнім і релігійним діячем Іваном Огієнком (митрополитом Іларіоном) (1882-1972) на ґрунті творчої співпраці в Кам'янець-Подільському державному українському університеті в 1918-1919 рр.

Аналіз останніх досліджень, публікацій та джерел. Л. Бялковський, його наукова спадщина сьогодні належно оцінюється в історіографії. Доказом є низка